श्वतो वर्षासु वर्णेन पाण्डुरः शरदि प्रभुः।
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो रविः॥
औषधीषु बलं धत्ते स्वधामपि पिबत्यथ।
सूर्य्योऽमरत्वमन्दत्वयं त्रिषु नियच्छति॥
अन्ये चाष्टौ ग्रहाः ज्ञेयाः सूर्य्ये चाधिष्ठिता द्विजाः।
चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शुक्रश्चैव बृहस्पतिः॥
भौमो भानुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः।
सर्व्वे ध्रुवे निरुद्धा ये ग्रहास्ते वातरश्मिभिः।
भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम्॥"
इति कौर्म्मे ४० अध्यायः॥

तद्वैदिकपर्य्यायः। खेदयाः १ किरणाः २ गावः ३ रश्मयः ४ अभीशवः ५ दीधितयः ६ गभस्तयः ७ वनम् ८ उस्राः ९ वसवः १० मरीचिपाः ११ मयूखाः १२ सप्तऋषयः १३ साध्याः १४ सुपर्णाः १५। इति पञ्चदश रश्मिनामानि। इति वैदनिघण्टौ। १५॥

रश्मिपतिः, पुं, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य।) आदित्यपत्नुपः। इति राजनिर्घण्टः॥

रस, शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) रसति। इति दुर्गादासः॥

रस, तृ क आस्वादे। स्नेहे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट्।) दन्त्योपधः। रसयति मधु द्विरेफः। इति दुर्गादासः॥

रसं, क्ली, बोलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

रसः, पुं, (रसतीति। रस्+पचाद्यच्। यद्वा, रस्यते इति। रस आस्वादने+"पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण।"३।३।११८। इति घः।) रसनेन्द्रियग्राह्यवस्तु। स च कालसहायभूमिवियदनिलानलसंसर्गेण परिणामान्तरं गतः षट्प्रकारो भवति। तत्र पृथ्व्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः १ तोयाग्निगुणबाहुल्याद्दग्धः २ पृथ्व्यग्निगुणबाहुल्याल्लवणः ३ वायुगुणबाहुल्यात् कटुकः ४ वायुकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथ्व्यनिलगुणबाहुल्यात् कषायः ६। आपो रसानामाधारकारणं अत आप्यो नाम। अपां पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याप्याधारकारणमेव। तेन जलक्षितौ अपि तदाधारतया रसानामभिव्यक्तौ कारणे। अभिव्यक्तेच मधुरादिरूपमन्तरेणासम्भवान्मधुरादिविशेषेऽपि जलक्षितौ कारणे। अग्न्यादयस्तु त्रयः नीरसतया मधुरादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम्। तद्व्यतिरेकेणाम्लादिरसाभावात्। रसाभिव्यक्तेच अग्न्यादिभूतत्रयसन्निधानं विनानुपलब्धेरभिव्यक्तावपि अग्न्यादीनां कारणत्वम्। तदुक्तं चरके।

"रसनार्थो रसस्तस्य द्रवमापः क्षितिस्तथा।
निर्व्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः॥"
एते च रसाः परस्परसंयोगात् सप्तपञ्चाशद्भवन्ति। इति चक्रपाणिदत्तकृतद्रव्यगुणोपरि शिवदासीयटीका॥ *॥ (तथाच।

"भेदश्चैषां त्रिषष्टिविधिकल्पो द्रव्यदेशकालप्रभावात्तदुपदेक्ष्यामः।
स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक्।
यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु॥
पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत्।
मधुरस्य तथाम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा॥
त्रिरसानि यथासङ्ख्यं द्रव्याण्युक्तानि बिभ्रति।
वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च॥
स्वाद्वम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथग् गतौ
योगैः शेषैः पृथग्यातश्चतुष्कं रससङ्ख्यया॥
सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक्।
युक्तौ शेषैः पृथग् योगं यातः स्वादूषणौ तथा॥
कट्वादेरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक्।
यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा॥
युज्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ।
षट् तु पञ्च रसान्याहुरेकैकस्यापवर्ज्जनात्॥
षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु।
इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्द्दिष्टा रससङ्ख्या॥
त्रिषष्टिः स्यात्ससङ्ख्या रसानुरसकल्पनात्।
रसास्तरतमाभ्यस्ताः सङ्ख्यामतिपतन्ति हि॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तके॥
क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित्।
दोषौषधादीन् सञ्चिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता॥"
परस्तात् प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विभक्तयः।
षट्पञ्चभूतप्रभवाःसङ्ख्याताश्च यथा रसाः॥"
"सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृति शीता लघुश्च अव्यक्तरसाश्च तास्वन्तरिक्षादभ्रश्यमानाभ्रश्याश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तीरभिप्रीणयन्ति यासु मूर्त्तिषु षड्भिर्मूर्च्छन्ति रसाः।

तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो रसः पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वाद्दग्धः सलिलाग्निभूयिष्ठत्वाल्लवणो वायुग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको वायुकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यतिरेकात् कषायः। एवमेषां रसानां षट्त्वसम्पन्नम्॥"
इति च चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः॥
तथाच।
"दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः।
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते॥
अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा।
रसभेदत्रिषष्टिस्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत्॥
एकैकेनानुगमनं भागशो यदुदीरितम्।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिषष्टिन्तु प्रयोजयेत्॥
यथाक्रमं प्रवृत्तानां दिक्षु मधुरो रसः।
पश्चानुक्रमते योगानम्लश्चतुर एव च॥
चौंचानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम्।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च॥
तद्यथा। मधुराम्लः। मधुरलवणः। मधुरतिक्तः। मधुरकटुकः। मधुरकषायः। एते पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण॥ अम्ललवणः। अम्लकटुकः। अम्लतिक्तः। अम्लकषायः। एते चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन॥ लवणकटुकः। लवणतिक्तः। लवणकषायः। एते त्रयोऽनुक्रान्ता लवणेन॥ कटुतिक्तः। कटुकषायः। द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन॥ तिक्तकषाय एक एवानुक्रान्तस्तिक्तेन। एते पञ्चदशद्विकसंयोगा व्याख्यातास्त्रिकं वक्ष्यामः॥
आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति।
षड्भ्यो लवणस्तस्मादर्द्धन्त्वेकं रसः कटुः॥
मधुराम्ललवणः। मधुराम्लकटुकः। मधुराम्लतिक्तः। मधुराम्लकषायः। मधुरलवणकटुकः। मधुरलवणतिक्तः। मधुरलवणकषायः। मधुरकटुकतिक्तः। मधुरकटुकषायः। मधुरतिक्तकषायः। एवमेषां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते। अम्ललवणकटुकः। अम्ललवणतिक्तः। अम्ललवणकषायः। अम्लकटुकषायः। अम्लकटुकतिक्तः। अम्लतिक्तकषायः। एवमेषां षण्णामादावम्लः प्रयुज्यते। लवणकटुतिक्तः। लवणकटुकषायः। लवणतिक्तकषायः। एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते॥ कटुतिक्तकषायः। एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते॥
एवमेति त्रिकसंयोगविंशतिर्व्याख्याताः॥ चतुष्कान् वक्ष्यामः।
चतुष्करससंयोगान्मधुरो दश गच्छति।
चतुरोऽम्लस्तु गच्छेच्च लवणस्त्वेकमेव तु॥
मधुराम्ललवणकटुकः। मधुराम्ललवणतिक्तः।
मधुराम्ललवणकषायः। मधुराम्लकटुकतिक्तः।
मधुराम्लकटुककषायः। मधुरलवणतिक्तकटुकः।
मधुराम्लतिक्तकषायः। मधुरलवणकटुतिक्तः।
मधुरलवणकटुकषायः। मधुरलवणतिक्तकषायः।
एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते॥
अम्ललवणकटुकतिक्तः। अम्ललवणकटुकषायः।
अम्ललवणतिक्तकषायः। अम्लकटुतिक्तकषायः।
एवमेषां चतुर्णामम्लः॥ लवणकटुतिक्तकषायः।
एवमेकस्यादौ लवणः। एवमेते चतुष्करससंयोगाः पञ्चदशकीर्त्तिताः॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः।
पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमम्लस्तु गच्छति।
मधुराम्ललवणकटुतिक्तः। मधुराम्ललवणकटुकषायः। मधुराम्ललवणतिक्तकषायः। मधुराम्लकटुतिक्तकषायः। मधुरलवणकटुतिक्तकषायः। एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगानामादौ मधुरः प्रयुज्यते॥ अम्ललवणकटुतिक्तकषायः। एवमेकस्यादावम्लः प्रयुज्यते।
एवमेते षट्पञ्चकसंयोगा व्याख्याताः॥ षट्कमेकं वक्ष्यामः। एकस्तु षट्कसंयोगः मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायः। एवमयमेकषट्संयोगः॥
एकैकश्च षड्रसा भवन्ति। मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति। भवति चात्र।
एषा त्रिषष्टिर्व्याख्याता रसानां रसचिन्तके।
दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः॥"
इत्युत्तरतन्त्रे सुश्रुतेन त्रिषष्टितमेऽध्याय उक्तः॥
"रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमो हि प्राप्त-